

भारतीय सभ्यता आणि संस्कृतीत आदिवासी ज्ञान परंपरेचे योगदान

डॉ. पंढरीनाथ सखाराम हिरवे

ग्रंथपाल,

कला, विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा जिल्हा बीड

Corresponding Author – डॉ. पंढरीनाथ सखाराम हिरवे

DOI - 10.5281/zenodo.17663331

प्रस्तावना:

भारतीय सभ्यता आणि संस्कृतीचा विकास हा एक जटिल आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे जिच्यात आदिवासी ज्ञान परंपरांचे अत्यंत महत्त्वाचे योगदान आहे. आदिवासी समुदाय हे भारतीय उपमहाद्वीपचे मूळ रहिवासी मानले जातात आणि त्यांच्या ज्ञान परंपरा हजारो वर्षांपासून भारतीय सभ्यतेचा आधारस्तंभ आहेत. भारतातील ७०४ आदिवासी जमातींमध्ये विकसित झालेले ज्ञान हे केवळ पारंपरिक माहितीचे संकलन नसून एक जिवंत आणि गतिशील ज्ञान व्यवस्था आहे. निसर्गाशी थेट संवाद साधणाऱ्या या समुदायांनी कृषी, वैद्यकशास्त्र, पर्यावरण संरक्षण, कलाकौशल्य, भाषाविज्ञान आणि आध्यात्मिक ज्ञानाच्या क्षेत्रात अमूल्य योगदान दिले आहे. भारतीय उपमहाद्वीपातील आदिवासी समुदायांची उत्पत्ती आणि विकास हा अत्यंत प्राचीन इतिहासाचा भाग आहे. पुरातत्त्वीय पुरावे आणि भाषाशास्त्रीय अभ्यास दर्शवतात की आदिवासी समुदाय हे भारतीय उपमहाद्वीपचे आदिम रहिवासी आहेत जे हजारो वर्षांपासून या भूमीवर राहत आहेत. सिंधू खोऱ्यातील संस्कृती, हडप्पा सभ्यता आणि अन्य प्राचीन

सभ्यतांमध्ये आदिवासी ज्ञान आणि संस्कृतीचे अनेक घटक दिसून येतात.

भारतातील आदिवासी समुदायांची संख्या सुमारे ७०४ वेगवेगळ्या जमातींमध्ये विभागली गेली आहे जे देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६ टक्के भाग व्यापतात. या समुदायांमध्ये गोंड, भील, संधाळ, हो, मुंडा, उरांव, खासी, गारो, नागा, मिझो, आदी, अपातानी आणि इतर अनेक जमातींचा समावेश आहे. प्रत्येक जमातीची स्वतःची भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि ज्ञान व्यवस्था आहे. या समुदायांनी भारतीय उपमहाद्वीपच्या विविध भौगोलिक प्रदेशांमध्ये स्वतःला स्थापित केले आहे. पश्चिम घाटातील डोंगराळ प्रदेशापासून ते ईशान्य भारतातील पर्वतीय प्रदेशांपर्यंत, मध्य भारतातील जंगलांपासून ते दक्षिणेकडील पठारी भागांपर्यंत आदिवासी समुदाय विखुरले आहेत. या भौगोलिक विविधतेमुळे त्यांच्या ज्ञान परंपरांमध्ये देखील विविधता निर्माण झाली आहे. आदिवासी समुदायांची जीवनशैली मुख्यतः निसर्गाभिमुख आहे. ते जंगल, नद्या, पर्वत आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतात. त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेत शेती, वनोत्पादने गोळा करणे, शिकार आणि मासेमारी यांचा

समावेश आहे. या जीवनशैलीमुळे त्यांनी निसर्गाबरोबर एक सुसंवादी संबंध निर्माण केला आहे आणि निसर्गाची खोल समज मिळवली आहे.

त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेत समुदायिकता, सहकार्य आणि सामूहिक निर्णयाचे तत्त्व प्रबळ आहे. ज्येष्ठांचा आदर, परंपरांचे संरक्षण आणि सामुदायिक हितसंबंधांना प्राधान्य देणे हे त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे. या सामाजिक संरचनेमुळे ज्ञान परंपरांचे संरक्षण आणि पिढीदरपिढी हस्तांतरण होत राहते. आदिवासी संस्कृतीमध्ये मौखिक परंपरेला विशेष महत्त्व आहे. कथाकथन, लोकगीते, नृत्य, नाटक आणि इतर कलामाध्यमांद्वारे ज्ञान आणि मूल्यांचे हस्तांतरण होते. या परंपरेमुळे केवळ माहिती नव्हे तर त्याबरोबरच भावना, अनुभव आणि जीवनदृष्टी देखील पुढच्या पिढीला हस्तांतरित होते.

आदिवासी ज्ञान व्यवस्थेचे मूलभूत तत्त्वे:

आदिवासी ज्ञान व्यवस्था हे काही मूलभूत तत्त्वांवर आधारित आहे जे ती इतर ज्ञान व्यवस्थांपासून वेगळी करतात. सर्वप्रथम, आदिवासी ज्ञान व्यवस्था समग्रतावादी (होलिस्टिक) आहे. या व्यवस्थेत मानव, निसर्ग, समाज आणि आध्यात्म यांचे एकमेकांशी अविभाज्य संबंध मानले जातात. कोणत्याही समस्येचे निराकरण करताना या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार केला जातो. दुसरे महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे अनुभवजन्य ज्ञानावर भर देणे. आदिवासी ज्ञान हे पुस्तकी किंवा सैद्धांतिक नसून व्यावहारिक अनुभवावर आधारित आहे. हजारो वर्षांच्या निरीक्षण, प्रयोग आणि अनुभवातून हे ज्ञान विकसित झाले आहे. प्रत्येक माहिती प्रत्यक्ष जीवनातील अनुभवाने तपासली गेली आहे आणि त्याची उपयुक्तता सिद्ध झाली आहे. तिसरे तत्त्व म्हणजे स्थानिक संदर्भाचे महत्त्व. आदिवासी ज्ञान

हे विशिष्ट भौगोलिक, हवामानाच्या आणि पारिस्थितिकी संदर्भात विकसित झाले आहे. हे ज्ञान त्या विशिष्ट प्रदेशाच्या निसर्ग, हवामान, मातीची गुणवत्ता, वनस्पती आणि प्राणी यांच्या खोल अभ्यासावर आधारित आहे. त्यामुळे ते त्या प्रदेशासाठी अत्यंत प्रभावी आणि शाश्वत आहे. चौथे तत्त्व म्हणजे पारंपरिकता आणि नवीनतेचा संतुलन. आदिवासी ज्ञान व्यवस्था अत्यंत पारंपरिक असूनही ती स्थिर नसून गतिशील आहे. नवीन परिस्थितीनुसार ज्ञानाचे रूपांतर होत राहते आणि नवीन अनुभवांचा समावेश होत राहतो. परंतु हे बदल मूलभूत तत्त्वांशी सुसंगत असतात. पाचवे तत्त्व म्हणजे सामुदायिक मालकीची संकल्पना. आदिवासी ज्ञान हे व्यक्तिगत मालकीचे नसून सामुदायिक संपत्ती मानले जाते. हे ज्ञान संपूर्ण समुदायाच्या हितासाठी वापरले जाते आणि त्याचे संरक्षण करणे हे सर्वांचे सामूहिक कर्तव्य मानले जाते.

सहावे तत्त्व म्हणजे आध्यात्मिक आयामाचा समावेश. आदिवासी ज्ञान व्यवस्थेत भौतिक ज्ञानाबरोबरच आध्यात्मिक आणि तत्त्वज्ञानीय घटकांचा समावेश आहे. निसर्गातील प्रत्येक घटकाला चेतना आणि आत्मा आहे असा विश्वास या ज्ञान व्यवस्थेचा आधार आहे. सातवे तत्त्व म्हणजे शाश्वततेचे दृष्टिकोन. आदिवासी ज्ञान व्यवस्थेत पुढच्या सात पिढ्यांचा विचार करून निर्णय घेण्याची परंपरा आहे. कोणताही क्रियाकलाप करताना त्याचा दीर्घकालीन परिणाम विचारात घेतला जातो आणि भावी पिढ्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण केले जाते. आठवे तत्त्व म्हणजे लैंगिक समानतेचा दृष्टिकोन. आदिवासी समुदायांमध्ये स्त्री आणि पुरुष या दोघांच्या ज्ञानाला समान महत्त्व दिले जाते. विशेषतः वैद्यकशास्त्र, कृषी आणि कुटुंब व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रात स्त्रियांचे ज्ञान अत्यंत मूल्यवान मानले जाते.

कृषी ज्ञान आणि शाश्वत शेतीचे तंत्र:

आदिवासी समुदायांनी कृषी क्षेत्रात अत्यंत प्रगत आणि शाश्वत तंत्रे विकसित केली आहेत जी आधुनिक जैविक शेतीच्या तत्वांशी अत्यंत सुसंगत आहेत. त्यांच्या कृषी पद्धतींमध्ये मिश्र पीक व्यवस्था, फेरबदल शेती, नैसर्गिक खते आणि कीटकनाशकांचा वापर, जल संधारण तंत्रे आणि बियाणे संरक्षण यांचा समावेश आहे. मिश्र पीक व्यवस्था हे आदिवासी कृषीचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. एकाच शेतात अनेक पिकांची साथीदारीत लागवड करण्याची ही पद्धत आहे. उदाहरणार्थ, ज्वारी-बाजरी-डाळी-भाज्या यांची एकत्रित लागवड केली जाते. या पद्धतीने मातीची सुपीकता वाढते, कीटकांचा प्रादुर्भाव कमी होतो, जोखीम विखुरली जाते आणि पोषक तत्वांची विविधता मिळते. फेरबदल शेतीच्या माध्यमातून ते मातीची सुपीकता वाढवतात आणि कीटक-रोगांच्या चक्राला खंडित करतात. डाळींच्या पिकांचा समावेश करून ते वायुमंडलातील नायट्रोजन मातीत स्थिर करतात. काही वर्षे जमीन पडीक ठेवून ती नैसर्गिकरीत्या पुनर्संचयित होण्यास वेळ देतात. नैसर्गिक खतांच्या तयारीत ते अत्यंत कुशल आहेत. गोबर खत, हिरवी खत, कंपोस्ट, वर्मीकंपोस्ट आणि तरळ खतांचा वापर करून ते मातीची सेंद्रिय गुणवत्ता वाढवतात. नीम, करंज, धतुरा, आदाका, लहसून आणि इतर वनस्पतींपासून नैसर्गिक कीटकनाशके तयार करण्याचे त्यांचे ज्ञान अतुलनीय आहे. जल संधारणाच्या क्षेत्रात आदिवासी समुदायांनी अनेक नाविन्यपूर्ण तंत्रे विकसित केली आहेत. पाटबंधारे, तलाव, विहिरी, बावडी, झऱ्यांचे संरक्षण आणि पाणी साठवण्याच्या पारंपरिक पद्धती यांचा समावेश त्यामध्ये आहे. ते पावसाच्या पाण्याचे अत्यंत कार्यक्षम व्यवस्थापन करतात आणि भूजल पातळी वाढवण्यासाठी विविध तंत्रे वापरतात.

बियाणे संरक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांचे योगदान अतुलनीय आहे. त्यांनी शतकानुशतके विविध पिकांच्या जातींचे संरक्षण केले आहे आणि नवीन जाती विकसित केल्या आहेत. धान्य, डाळी, भाज्या, फळे आणि मसाल्यांच्या अनेक देशी जाती त्यांच्या प्रयत्नांमुळे आजही उपलब्ध आहेत. या जातींमध्ये रोगप्रतिकारशक्ती, दुष्काळसहनशीलता आणि स्थानिक हवामानाशी जुळवून घेण्याची क्षमता जास्त असते. वन-शेती (एग्रोफॉरेस्ट्री) ही आदिवासी कृषीची आणखी एक विशेषता आहे. ते झाडे आणि पिके यांची एकत्रित लागवड करतात ज्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण होते, मातीची धूप रोखली जाते आणि जैवविविधता वाढते. फळझाडे, इमारती लाकूड, इंधन लाकूड आणि औषधी वनस्पती यांची शेतात लागवड करून ते बहुउद्देशीय उत्पादन मिळवतात.

वैद्यकशास्त्र आणि आरोग्य परंपरा:

आदिवासी पारंपरिक वैद्यकशास्त्र हे भारतीय आयुर्वेदाच्या विकासाचा आधारस्तंभ मानला जातो. हजारो औषधी वनस्पतींची ओळख, त्यांच्या गुणधर्मांचे ज्ञान आणि विविध रोगांवरील उपचार पद्धती यांचा समावेश त्यांच्या वैद्यकीय ज्ञानात आहे. औषध निर्मितीच्या पारंपरिक पद्धती अत्यंत वैज्ञानिक आहेत आणि त्यामध्ये तापमान, वेळ, प्रमाण यांचे काटेकोर पालन केले जाते. रोग निदानामध्ये नाडी परीक्षा, जीभ परीक्षा आणि इतर शारीरिक लक्षणांचा वापर केला जातो. प्रसूती आणि बालकांच्या आरोग्याच्या क्षेत्रात आदिवासी महिलांचे ज्ञान अतुलनीय आहे. मानसिक आरोग्यासाठी संगीत, नृत्य आणि सामुदायिक सहभागाचा वापर करणे हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे.

पर्यावरण संरक्षण आणि जैवविविधता संवर्धन:

आदिवासी समुदायांचे पर्यावरण संरक्षणाचे ज्ञान आजच्या युगात अत्यंत प्रासंगिक आहे. पवित्र वने (सेक्रेड ग्रोव्ह्स) हे त्यांच्या वन संरक्षणाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे जिथे धार्मिक मनाईमुळे अनेक दुर्मिळ प्रजातींचे संरक्षण झाले आहे. वन उत्पादनांच्या शाश्वत वापराची पद्धत, वन्यजीव संरक्षण, जल संरक्षण आणि मृदा संरक्षणाच्या तंत्रा त्यांनी विकसित केल्या आहेत. हवामान बदलाची भविष्यवाणी करण्यासाठी पक्ष्यांचे वर्तन, वनस्पतींची वाढ आणि नैसर्गिक संकेतकांचा वापर करतात. देशी बियाणे संरक्षण आणि आनुवंशिक संसाधनांच्या संरक्षणात त्यांचे योगदान जगभरात ओळखले जाते.

कलाकौशल्य आणि हस्तकला परंपरा:

आदिवासी कलाकौशल्य भारतीय कलेच्या विकासात मूलभूत योगदान देत आहे. वस्त्र निर्मिती, नैसर्गिक रंगांची निर्मिती, मातीकाम, धातूकाम, लाकूडकाम आणि दागिने तयार करण्यात त्यांचे कौशल्य अतुलनीय आहे. प्राकृतिक तंतूंचा वापर करून टिकाऊ कपडे तयार करणे, वनस्पती आणि खनिजांपासून पर्यावरणास हानिकारक नसलेले रंग तयार करणे हे त्यांचे विशेष कौशल्य आहे. त्यांच्या चित्रकला आणि शिल्पकलेत प्रतीकात्मकता, रंगसंगती आणि संरचनात्मक सुंदरता यांचे अनोखे मिश्रण दिसते. या कलाकृतींमध्ये केवळ सौंदर्यात्मक मूल्य नसून सांस्कृतिक, धार्मिक आणि व्यावहारिक अर्थ देखील आहे.

खगोलशास्त्र आणि गणित:

आदिवासी समुदायांचे खगोलीय ज्ञान अत्यंत व्यावहारिक आहे आणि कृषी, मत्स्यव्यवसाय, सफर

आणि धार्मिक कार्यासाठी त्याचा उपयोग होतो. नक्षत्रांची ओळख, चंद्र कैलेंडरचा वापर, सूर्याच्या हालचालींचे निरीक्षण आणि हवामानाची भविष्यवाणी यामध्ये ते कुशल आहेत. गणिताच्या क्षेत्रात त्यांनी वेगवेगळ्या पायांच्या संख्या प्रणाली, शरीरावर आधारित मापनी व्यवस्था आणि भूमितीय आकारांचा वापर विकसित केला आहे. स्थापत्यशास्त्रात स्थानिक हवामान आणि साधनांनुसार घरांचे बांधकाम, नैसर्गिक वायुसंचलन आणि पाणी निचरा यांचे उत्कृष्ट नियोजन दिसते.

आधुनिक प्रासंगिकता आणि भविष्याचे आव्हान:

आजच्या युगात आदिवासी ज्ञान परंपरांचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. हरित क्रांती, जैविक शेती, पर्यावरण संरक्षण, हवामान बदल, जैवविविधता संवर्धन आणि शाश्वत विकास यांच्या संदर्भात या ज्ञानाची मागणी वाढत आहे. आधुनिक वैज्ञानिक संशोधनात आदिवासी ज्ञानाचा समावेश करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. परंतु या ज्ञानाचे संरक्षण, दस्तऐवजीकरण आणि योग्य मान्यता देणे हे मोठे आव्हान आहे. बौद्धिक संपदा अधिकार, जैवचाचेगिरी आणि ज्ञानाच्या व्यावसायीकरणाच्या प्रश्नांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

आदिवासी ज्ञान परंपरा हे भारतीय सभ्यता आणि संस्कृतीचे अत्यंत मूल्यवान घटक आहेत. या ज्ञानाने केवळ भारतीय समाजाच्या विकासात योगदान दिले नाही तर जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासाचे मार्ग दाखवले आहेत. आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या काळात हे ज्ञान अधिकच महत्त्वाचे ठरत आहे. या ज्ञानाचे संरक्षण, संवर्धन आणि आधुनिक विज्ञानाबरोबर

एकत्रीकरण करणे हे आजचे मोठे आव्हान आहे. आदिवासी समुदायांच्या हक्कांचे संरक्षण करत त्यांच्या ज्ञानाचा आदर करणे आणि त्यांना योग्य श्रेय देणे हे आपले कर्तव्य आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. सेन्सस ऑफ इंडिया (२०११). अनुसूचित जमाती: लोकसंख्या आणि सामाजिक-आर्थिक प्रोफाइल.
2. ट्रायबल कोऑपरेटिव्ह मार्केटिंग डेव्हलपमेंट फेडरेशन ऑफ इंडिया (TRIFED) रेकॉर्ड्स.
3. एल्विन, व्हेरियर (१९५९). द आर्ट ऑफ द नॉर्थ-ईस्ट फ्रंटियर ऑफ इंडिया. शिलॉन्ग: नॉर्थ-ईस्ट फ्रंटियर एजन्सी.
4. कोसांबी, डी.डी. (१९५६). एन इंट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ इंडियन हिस्ट्री. पॉप्युलर प्रकाशन.
5. रॉय, एस.सी. (१९१२). द मुंडास अँड देअर कंट्री. कलकत्ता: द सिटी बुक सोसायटी.
6. गाडगील, माधव व गुहा, रामचंद्र (१९९५). इकोलॉजी अँड इक्विटी. रूटलेज.
7. जैन, एस.के. (१९९१). डिक्शनरी ऑफ इंडियन फोक मेडिसिन अँड एथनोबॉटनी. दीप पब्लिकेशन्स.
8. दास गुप्ता, श्यामाचरण (१९७८). "एक्लेक्टिक मेडिसिन इन इंडिया". जर्नल ऑफ

एथनोफार्मॅकोलॉजी, शिवा, वंदना (२००८). स्टेयिंग अलाइव्ह: वुमेन, इकोलॉजी अँड डेव्हलपमेंट. झेड बुक्स.

9. नेहरू, जवाहरलाल (२०१०). ट्रायबल डेव्हलपमेंट इन इंडिया: द कंटेम्परी डिबेट. सेज पब्लिकेशन्स.
10. सिंह, के.एस. (१९९४). द शेड्यूल्ड ट्रायब्स. ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
11. पाटील, एस.एम. (१९८५). भारतातील आदिवासी चळवळी. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
12. UNESCO (२००९). Atlas of the World's Languages in Danger. UNESCO पब्लिशिंग.
13. World Intellectual Property Organization (२०१६). Traditional Knowledge and Indigenous Peoples. WIPO पब्लिकेशन.
14. Berkes, F. & Turner, N.J. (२००६). "Knowledge, Learning and the Evolution of Conservation Practice for Social-Ecological System Resilience". Human Ecology, व्हॉल्यूम ३४, पृष्ठ ४७९-४९४.